

20. Ἡ ἀναγκαία θεμελίωση τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα. Ἡ αἰτιότητα ἐνὸς φαινομένου, ὃ ἐμπειρικός του χαρακτήρας εἶναι μὴ σειρὰ ἀπὸ ὑποθέσεις «ὅταν γίνῃ τὸ α, τότε θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ β», ἀλλὰ καὶ τὸ α εἶναι ὑπὸ τὸν ὄρον χ καὶ τὸ χ ὑπὸ τὸν ὄρο ψ κ. ο. κ. στὸ ἄπειρο. Ὁλόκληρη ἡ σειρὰ εἶναι ὑποθετικὴ καὶ στηρίζεται σὲ ἕναν ὄρο, ποῦ δὲν ἔχει τελικὴ θεμελίωση. Αὐτὴ ἡ σειρὰ τῶν ὑποθέσεων δὲν ἔχει ἀρχή, γιατί καὶ ὁ χρόνος, τοῦ ὁποίου ἡ αἰτιότητα παριστάνει τὴν τάξιν, δὲν ἔχει ἀρχή. Αὐτὴ ἡ ἀπειρότητα τῆς αἰτιότητας, ἡ ἄλειψη ἀρχῆς ἐπιφέρει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὸ δείχνει ὅτι κανένα φαινόμενο δὲν εἶναι τελικὰ θεμελιωμένο· ὅλα ἔχουν ὑποθετικὴ, κανένα θετικὴ, ὁριστικὴν ὑπαρξή· μόνο ἡ σειρὰ μέσα στὸ χρόνο εἶναι ἀναγκαία καὶ βέβαιη. Ἐὰ ἄλλα ἐξαρτῶνται πάντα ἀπὸ μιὰν ὑπόθεσιν. Ὁ ἐμπειρικός χαρακτήρας, σὰν ἕνα ἐνιαῖο φαινόμενο καὶ αὐτὸς, δὲν εἶναι τελικὰ, ὁριστικὰ θεμελιωμένος ἀπὸ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας. Εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ ἕνα «ἄν». Ἐργασθοῦμε μὲ τὴ μέθοδο, μὲ τὴ μορφή τοῦ χρόνου, τότε ἡ γένεσίς του μόνο στὸ χρόνο προσδιορίζεται, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τοῦ προσδιορισμοῦ ὅλων τῶν ἄλλων ποῦ προηγούνται. Καὶ ὅμως εἶναι, καὶ τὸ εἶναι του πρέπει νὰ ἔχη ἕνα λόγον ὁριστικὸ καὶ ἀνυπόθετο, ἔχει μιὰν αἰτία, ποῦ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἕνα «ἄν», κατ' ἀνάγκην ἐπομένως μὴ νοητὴ αἰτία, τὸν νοητὸν χαρακτήρα. Ὁ νοητὸς χαρακτήρας εἶναι ὁ ἀρχικός λόγος τῆς ὑπαρξέως του, γιατί τὸ φαινόμενο τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, θὰ ἔχανε ἀλλοιῶτικα τὸ λόγον του, δηλαδή τὴν ἀντικειμενικότητά του.

21. Ἡ θεμελίωση τοῦ αἰσθητοῦ στὸ νοητό. Ἡ θεμελίωση τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα σὲ ἕνα λόγον νοητό, στὸν νοητὸν χαρακτήρα, δὲν μπορεῖ νὰ ξενίσῃ σὰν καίτι προτιόφραντο, ὅποιον ἔχει παρακολουθήσει ὅλη τὴν ἐξέλιξιν τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ἐἴ ἄλλο εἶναι ὁλόκληρη ἡ καντικὴ γνωσιολογία παρὰ θεμελίωση τῆς αἰσθήσεως ἀπέναντι σὲ ὑπερρασπιδητές, νοητὲς ἀρχές. Τὸ φαινόμενο βρῖσκει τὴν ἐνότητά του στὶς μορφές τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου καὶ ξαίρομε ὅτι χρόνος καὶ χώρος εἶναι μορφές καθαρές, δηλαδή ἀρχές νοητές. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς οἱ νοητὲς ἀρχές, ποῦ στηρίζονται, γιατί ἰσχύουν; Εἶναι μέθοδοι τῆς διάνοιας, ὅταν ἡ διάνοια ἐποπτεύει καὶ ἡ διάνοια εἶναι μέθοδος τοῦ νοῦ, ὅταν ὁ νοῦν γινώσκει· καὶ ἔτσι ὁ νοῦς, τοῦ ὁποίου ἡ διάνοια εἶναι

ειδικότερη εκδήλωση, γίνεται ή λογική, ή νοητή αιτία τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Γι' αὐτὸ ὁ νοῦς θεμελιώνει τὸν αἰσθητὸ κόσμον. Ἀλλὰ ὁ νοῦς εἶναι νοητός, εἶναι ή νοητή αιτία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αιτία, ποῦ δὲν στηρίζεται πρὸ ἑνὸς χρονικὰ προηγούμενου αἵτιο, ἀλλὰ ἔχει μέσα της τὸν προσδιορισμὸς της. Ἀκριβῶς δέ, διότι εἶναι καὶ νοητή αιτία, εἶναι καὶ ἐλεύθερη. Ἐλευθερία εἶναι ή οὐσία τοῦ νοῦ. (Ὁ ἴδιος εἶναι ὁ νόμος τοῦ ἑαυτοῦ του· ὁ νοῦς εἶναι αὐτοπροσδιορισμένος.

Ἡ αἰτιότητα, σὰν κατηγορία τῆς διάνοιας, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς μεθόδους, ἓνα εἶδος λογικῆς θεμελιώσεως, ποῦ ἀποβλέπει εἰδικὰ στὴ σύνδεση φαινομένων μέσα στὸ χρόνο. Γιὰ νὰ ἔχη ή αἰτιολογική θεμελίωση καὶ αὐτὴ θεμέλιο, πρέπει νὰ θεμελιωθῇ καὶ ὁλόκληρη ή διάνοια, τῆς ὁποίας δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφή. Ἀλλὰ ή διάνοια στηρίζεται στὸ νοῦ, σὲ κάτι ποῦ, σὰν νοητὸ ποῦ εἶναι, δὲν ἔχει τίποτε ποῦ νὰ προηγῆται, κάτι ποῦ εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερο, ποῦ εἶναι ή ἴδια ή οὐσία τῆς ἐλευθερίας.¹⁾

Μιλῶντας ἑπομένως γιὰ ἓνα νοητὸ λόγο, νοητὸ προσδιορισμὸς τῆς βουλήσεως ὡς φαινομένου, τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, ἀπὸ τῆ νοητῆ βούληση, τῆ βούληση ὡς πρᾶγμα αὐτὸ καὶ' αὐτὸ, μένομε συνεπεῖς πρὸς ὅλη τὴ διανόηση τῆς θεωρητικῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ βίαση εἶναι μιὰ, ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς θέτει τὴ διάνοια καὶ τὶς κατηγορίες της· θέτει τὸν ἠθικὸ νόμο. Στὴ θεωρητικὴ του στάση ἀπένιεντι στὰ αἰσθητὰ, θέτει τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας· στὴν πρακτικὴ του στάση δὲν θέτει τὸ νόμο αὐτό. Πράττοντας δὲν συνδέτει φαινόμενα· ἀλλὰ ἀναφέρει τὸ φαινόμενο καὶ τὸ συσχετίζει μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ὅ,τι τοῦ εἶναι δοσμένο, ή ἴλη μόνη της, εἶναι ἀσύλληπτη καὶ βαρύνεται μὲ ὅλη τὴν ὑποκειμενικότητα τῶν αἰσθήσεων· τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ὕλης, δηλ. τὸ ὅτι ὑπάρχει μιὰ φύση, αὐτὸ τὸ διασφαλίζει ή μορφή τῆς διάνοιας διὰ μέσου τῶν κατηγοριῶν. Τὸ νοητὸ δίνει ἀντικειμενικότητα στὴ φύση. Τὸ νοητὸ εἶναι ἔτσι ὅρος τῆς ὑπάρξεως τῆς φύσεως. Δὲν βγαίνομε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀλληλουχία σκέψεων, ὅταν λέμε ὅτι ὁ νοητὸς χαρακτήρας εἶναι ὅρος ὑπάρξεως τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα. Ἐπαναλαμβάνομε ὅτι αὐτὸς ὁ ὅρος δὲν προηγείται καὶ δὲν

1) K. Fischer ἐνθ. ἀν. 1, σελ. 513., Bauch Ionn. Kant, 1923, σελ. 327. K. Τσάτσου, ἐνθ. ἀν. σελ. 112.

θίγει τὴ σύνθεσι τῆς βουλήσεως καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα μέσα στὸ χρόνο. Οἱ πράξεις ὡς φαινόμενα εἶναι ἀποτελέσματα ἀποκλειστικὰ τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα καὶ μιὰ καὶ μιᾶς δοθῆ ἓνας ἐμπειρικὸς χαρακτήρας, δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν προηγούμενων αἰτίων, εἶναι ἀπὸ πρὶν προσδιορισμένη ἢ μορφή τῆς πράξεως. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι παράλογο αὐτὸ, ποὺ συνήθως λέμε, ὅτι αὐτὴ ἡ πράξις ἔγινε ἔτσι, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει ἄλλοιῶς. Γιατὶ ναι μὲν ὅταν δοθῆ τὸ σύνολο τῶν αἰτίων τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, ἡ πράξις δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε· ἀλλὰ αὐτὸ τὸ σύνολο τῶν αἰτίων, ὁ ἐμπειρικὸς χαρακτήρας, εἶναι ἓνα ἐνιαῖο φαινόμενο, ποὺ δὲν ἔχει ἀπλῆν ὑποκειμενὴ ἢ ὑπαρξή, ἀλλὰ ἀντικειμενική, τὸ ὁποῖο γι' αὐτὸ θεμελιώνεται σὲ ἓνα ὄρο νοητό, ποὺ ὀνομάσαμε νοητὸ χαρακτήρα καί, καθὼς λέει ὁ Kant ¹⁾ «ἓνας ἄλλος νοητὸς χαρακτήρας θὰ εἶχε ἀποδόσει ἓνα ἄλλο ἐμπειρικὸ χαρακτήρα». Δὲν εἶναι παράλογο λοιπὸν αὐτὸ ποὺ συνήθως λέμε, γιατί μπορούσε νὰ ἦταν διαφορετικὴ, ὄχι ἡ πράξις μας, δοθέντος τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ ὁ νοητὸς μας χαρακτήρας, αὐτὸς ποὺ δὲν ὑπόκειται στὸ νόμο τῆς ἀναγκαιότητας καὶ εἶναι ὄρος προσδιοριστικὸς τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα.²⁾

22. Ἡ ἐλευθερία ὡς συμμόρφωση στὸν ἠθικὸ νόμο. Ὡς ἐδῶ μεταχειρισθήκαμε σκόπιμα τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας γιὰ ὅλες τὶς πράξεις, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν αἰτιότητα. Καὶ βέβαια αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας· τὸ σημεῖο ὅπου γεννιέται καὶ τὸ κεντρικὸ τῆς πρόβλημα. Ἀλλὰ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι στενωτέρα.

Ὅτι μιὰ βούλησις ὡς νοούμενο εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ νόμου τῆς αἰτίας, αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὴ χαρακτηρίσωμε ὡς ἐλεύθερη. Αὐτὴ ἡ βούλησις δὲν εἶναι «ἄνευ ἑτέρου» ἐλεύθερη· μπορεί νὰ εἶναι ἐλεύθερη. Ἡ βούλησις, ὅταν δὲν εἶναι ἀναγκασμένη κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτίας νὰ πάρῃ ὀρισμένη κατεύθυνση, ἔχει μπροστὰ τῆς πολλὰς κατευθύνσεις δυνατές, αὐτὲς ποὺ ἐπιτρέπουν τὰ ἔξωτερικὰ αἰσθητὰ δεδομένα, καὶ μπορεί καὶ πρέπει νὰ διαλέξῃ μεταξὺ ὅλων αὐτῶν. Αὐτὴ κατ' ἑαυτὴν ἡ δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς δὲν

1) Kant Kr. d. r. V. ἔνθ. ἀν. σελ. 376.

2) Baueh ἔνθ. ἀν. σελ. 380.

είναι κι' όλος έλευθερία. 'Η ποιότητα τής έκλογής απορρασίζει περι τοῦ αν υπάρχει έλευθερία ή ανελευθερία και περι τοῦ ποῦο είναι τὸ μέτρο της. Για τή νοητή βούληση είναι πολλοί σκοποί δυνατοί. 'Υπάρχουν σκοποί υποκειμενικοῦ κάθους, ποῦ εξυπηρετοῦν μιάν οίασδήποτε μορφής ήδονή, είτε μιάν ήδονή συνυφασμένη με τις εξωτερικές αίσθήσεις, είτε και μιάν ήδονή εὔγενέστερη, συνυφασμένη με τήν έπιστημονική αίσθηση, και υπάρχουν και σκοποί αντικειμενικοί, ποῦ δέν εξυπηρετοῦν τήν ήδονή, καιτι δηλαδή υποκειμενικό πάντα, αλλά μιὰ γενική αρχή και ποῦ γι' αυτό αναιρέρονται θετικά σ' ένα γενικό σκοπό, εκείνον ποῦ μπορεί και πρέπει να είναι ὁ τελικός σκοπὸς κάθε πράξης, για τὸν ὁποῖο κάθε άλλος σκοπὸς συγκεκριμένος πρέπει να είναι μέσον. "Η τὸ ένα θὰ συμβαίνει ή τὸ άλλο. Κάποιος είναι πάντα ὁ λόγος τής πράξης, ὡς σκόπιμης ενέργειας, ή θὰ είναι καιτι ποῦ μάς πιράζει μιάν υποκειμενική, μιάν εγωιστική εὔχαρίστηση, δηλαδή ή ήδονή, ή θὰ είναι καιτι ποῦ δέν ικανοποιεῖ μιάν υποκειμενική μας τάση, καιτι ποῦ δέν έχει ἀφορμή τήν τάση πρὸς τήν ήδονή, αλλά είναι άλλο λόγο και αυτός ὁ άλλος λόγος δέν μπορεί να είναι πρὸς ὁ νοῦς, καθ' ὅσον ὁρίζει τήν πράξη τῶν έλλογων ὄντων. Γιατι ὅλα τὰ αἴτια ποῦ μπορεί εμπειρικά να διαπιστώσουμε, τὰ κίνητρα τοῦ εμπειρικοῦ χαρακτήρα είναι εγωιστικά και τείνουν σὲ μιὰ κάποια ἀτομική ἀπόλυση. Μόνο λοιπὸν αν ή πράξη μπορεῖ να ἔχη τὸ λόγο της σὲ ένα μὴ εμπειρικό κίνητρο, μπορεί να είναι ή πράξη αντικειμενική, ήθική. 'Αλλά ὅταν αποκλείσουμε ὅλο τὸ περιεχόμενο τής ψυχής, γιατί τὸ περιεχόμενο είναι πάντα εμπειρικά, μένει μόνο μιὰ καθαρὴ μορφή τής βουλήσεως, ὁ νόμος τής βουλήσεως, ὁ νόμος τοῦ νοῦ, καθ' ὅσον αναιρέρεται στήν πράξη.¹⁾

'Η νοητή βούληση, ποῦ είναι ανεξάρτητη ἀπὸ τήν αἰτιότητα, γίνεται ἀληθινὰ έλευθερη, δηλαδή ήθική, ὅταν κατά τήν έκλογή τής κατευθύνσεως στήν πράξη αποκρούσει τὰ κίνητρα τὰ εμπειρικά και ἀκολουθήση ἀπόλυτα τὸ δρόμο τοῦ λόγου. Αυτή ή ἀπόλυτη συμμόρφωση πρὸς τὸ λόγο είναι για τή ζωή τοῦ ανθρώπου ιδέα, ἀρθιαστο ιδανικό.²⁾ "Ὅ,τι ανήκει στή ζωή μας είναι ὁ ἀδιάκοπος ἀνταγωνισμός

1) Kant Metaph. d. Sitten, Abschnitt II σελ. 126 γ. ε.

2) Erdmann Eth. άν. σελ. 167.

μεταξὺ τῶν διαφόρων κινήτρων γιὰ τὴ σωστὴν ἐκλογή, ἢ προσπέ-
λαση βῆμα με βῆμα στὴν κατεύθυνση, ποὺ ὁρίζει ὁ ἠθικὸς νόμος.

Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι ἓνα νέο εἶδος ἀνάγκης, ποὺ προσδιορί-
ζει ἀκαμπτα τὴν πορεία τῆς βουλήσεως. Εἶναι δέον εἶναι ἐπιταγὴ
ποὺ μπορεῖ νὰ ἀκολουθηθῇ καὶ μπορεῖ ὄχι, ἀπὸ τὰ καθ' ἕκαστον ἄτομα.
Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀκολουθηθῇ, ἂν θέλωμε τὸ ἀξιο καὶ τὸ ἀγαθόν.
Ἀλλὰ δὲν εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὸ θέλωμε. Ἀπλῶς πρέπει,
δέον νὰ τὸ θέλωμε, γιατί ἄλλοιῶς ἀρνούμαστε τὸ ἀγαθόν, ἀρνούμα-
στε νόημα καὶ ἀξία στὴ ζωὴ, ἀρνούμαστε τὴν ἐλευθερία μας, γιατί
ἐλεύθερος εἶναι μονάχα ὁ ἀγαθός, ὁ ἀξιος, ὅποιος διαλέγει καὶ ἀπο-
φασίζει τὸ ἀξιο. Καὶ στὴν πράξη τὸ ἀξιο τὸ θέτει ὁ νόμος τοῦ πρα-
κτικοῦ λόγου, ὅπως στὴ θεωρία τὸ ἀξιο τὸ ἀποτελεῖ ἡ διάνοια δη-
λαδὴ οἱ νόμοι, ποὺ θέτει γιὰ τὴ θεωρία πάλι ὁ λόγος.

Δὲν ἀρκεῖ λοιπόν, γιὰ νὰ χαρακτηρίσωμε μιὰ βούληση ἐλεύθερη,
νὰ ποῦμε ἀρνητικά, ὅτι δὲν ὑπόκειται στὴ νομοτέλεια τῆς αἰτιότητας,
ἀλλὰ πρέπει καὶ θετικά νὰ συνδέσωμε τὴ βούληση με μιὰν ἄλλη νομο-
τέλεια, με τὸν ἠθικὸ νόμο. Μόνο ἡ συνείδηση, ποὺ διέπεται ἀπὸ τὸν
ἠθικὸ νόμο εἶναι ἐλεύθερη. Ὁ ἠθικὸς νόμος με τὸν δεοντολογικὸ του
χαρακτῆρα εἶναι γι' αὐτὸ ὅρος τῆς ἐλευθερίας.

23. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση. Αὐτὴ ἡ θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας,
ὅπου καὶ ὅπως πρέπει νὰ θεμελιωθῇ, συντελεῖται μονάχα με τὸ νοητὸ
χαρακτῆρα, με τὸν ὑπερβατικὸν ὅρο τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτῆρα, με τὸ
γεγονός, ὅτι τὸ ὑποκείμενο ποὺ πράττει καὶ ποὺ θέλωμε οἱ πράξεις του
νᾶχουν τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐλευθερίας, δὲν εἶναι μόνο αἰσθητό, ἀλλὰ
καὶ νοητὸ ἐγώ, δὲν εἶναι μόνο αἰσθησιμὸς, ἀλλὰ καὶ λόγος δηλαδὴ νοῦς,
δὲν εἶναι μόνο κάτι ποὺ ὑπόκειται στὴν αἰτιότητα, ἀλλὰ καὶ κάτι ποὺ
εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ αὐτὴν καὶ ὑπόκειται στὴν ἠθικὴ νομοτέλεια, κάτι
ποὺ μ π ο ρ ε ῖ καὶ π ρ έ π ε ι καὶ π ρ α γ μ α τ ι κ ἄ, ἔστω καὶ μερικὰ, συμ-
μορφώνεται με τὸν ἠθικὸ νόμο, κάτι ποὺ ἐκλέγει τὴν κατεύθυνση ποὺ
ὁρίζει ὁ δικός του νόμος, ὁ νόμος τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ Kant λέγει,
ὅτι τὸ ἐγώ ποὺ πράττει, τὸ πρακτικὸ ὑποκείμενο, «ἔχει συνείδηση τοῦ
ἑαυτοῦ του ὡς πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτὸ» ¹⁾ καὶ τὴν ἀπόδειξη αὐτοῦ

1) Δὲς ἀνωτέρω σελ. 117.

τοῦ γεγονότος τῆ βρίσκει στὴν «ἠθικὴ συνείδηση» (Gewissen), στὴν ἔσχατη δικαιοκρασία, ποὺ ὑπάρχει σὲ κάθε ἰσορροπημένη ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ καταδικάζει ἀμείλιχα κάθε πράξη ποὺ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ διαπράχθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ τὴν ὥρα τῆς πράξεως εἶχε τὴν αἰσθήσει του ἀκέραιε καὶ ἐλευθερία ἐνεργείας, δηλαδὴ ἰκανότητα ἐκλογῆς μεταξὺ τῶν ποικίλων δυνατοτήτων, πρὸς τίς ὁποῖες μπορεῖ νὰ κατευθυνθῆ ἢ ἀπὸ τὴν αἰτιότητα ἀνεξάρτητη νοητὴ βούληση. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι ἡ ψυχολογικὴ πραγματοποιήσιμη τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ κρίση τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως δὲν ἀποφασίζεται μονοῦχα πρὸς ὅ,τι πρόκειται νὰ πράχθῃ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ πᾶρξαι καὶ γεννᾶ τότε τὴν λεγόμενη μετάνοια, ποὺ βέβαια εἶναι καὶ ἐντελὴς ἀνόητο, ὅταν τρεῖται νὰ ἀπογίνωσκ τὰ γενόμενα, ποὺ εἶναι ὅμως ὡς πόνος ἀπόλυτα δικαιολογημένη «διότι ὁ νοῦς, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῆς νοητῆς μας ὑπάρξεως (δηλ. τὸ νόμο τὸν ἠθικὸ, τὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας) δὲν ἀνιχνεύει χρονικὴς διαφορῆς (ἢ ἀναφορῆς τῆς πράξεως πρὸς τὸ νοητό μας ἐγώ, δὲν εἶναι χρονικὴ, γιατί τότε ἡ σχέση των δὲ ἦταν σχέση αἰτιότητας) καὶ ρωτᾷ μονοῦχα, ἂν ὅ,τι συνέβηκε μᾶς ἀνήκει ὡς πράξη μας, καὶ τότε συνδέει ἠθικὰ μ' αὐτὴν τὸ ἴδιο συναίσθημα, εἴτε τώρα ἔγινε, εἴτε πολὺν καιρὸ πρὶν».¹⁾

Στηρίζεται ἔτσι ὁ Καντ τὴν ἐπίγνωση τῆς νοητῆς ὑπάρξεως τοῦ πρακτικοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Ἀλλ' αὐτὴ τὴν ἠθικὴ κρίση φαίνεται νὰ τὴν θεμελιώνει ἐμπειρικὰ στὸ ἀσυνείδητο καὶ ψυχολογικὸ γεγονὸς τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Στὴν Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἡ ἠθικὴ κρίση ἐμφανίζεται ὡς factum,²⁾ ὅπως στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ὡς factum ἐμφανίζονται οἱ φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες. Ἐν τούτοις μέσα στὸ ἴδιο τὸ σύστημα τοῦ Καντ βρίσκεται μιὰ μορφή σκέψεως, ποὺ καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μπορεῖ νὰ δώσῃ μιὰ καθαρὰ ἀντικειμενικὴ καὶ λογικὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Καὶ αὐτὴ ἡ μορφή βρίσκεται στὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ, ὅπως τὴν παρουσιάζει τὸ ἔργο ποὺ κορυφώνει καὶ ολοκληρώνει

1) Kant Kr. d. pr. V. ἐγθ. ἀν. σελ. 98 κ. ε.

2) Erdmann ἐγθ. ἀν. σελ. 159.

τὸ σύστημα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ἡ Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως.

24. Κατηγορία τοῦ σκοποῦ. Τὸ πρόβλημα ποῦ τώρα ἀντιμετωπίζομε εἶναι τοῦτο· ποιά μέθοδος τοῦ λόγου καθορίζει τὴν κρίση ὅτι τοῦτο πρέπει ἢ ἔπρεπε ἔτσι ἢ ἄλλοιῶς νὰ ἔχει πραχθῆ· ποιά μέθοδος καθορίζει τὴν ὀρθὴ ἐκλογή ποῦ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ κίνη ἢ νοητῆ βούλησι.¹⁾

Ἡ πράξις συλλαμβάνεται καὶ ὡς νόημα καὶ τὸ νόημά της εἶναι σκοπός. Κρίσις δεοντολογικὴ γιὰ μιὰ πράξι, δηλαδή περὶ τοῦ πῶς ἔπρεπε ἢ πρέπει νὰ πραχθῆ, εἶναι κρίσις σκοποῦ· εἶναι σύγκρισις πρὸς ἓνα κριτήριον ἀντικειμενικὸ τῶν σκοπῶν τῶν πράξεων· εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, σύνθεσις σκοπῶν κίτω ἀπὸ μιὰν ἀρχή, ὅπως ἡ μέθοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶναι σύνθεσις φαινομένων καὶ σύνθεσις νόμων καὶ συναρτήσεων φαινομένων κίτω ἀπὸ τὴ διάνοια. Γιὰ νὰ κριθῆ τὸ νόημα μιᾶς πράξεως, ἂν εἶναι ἠθικὸ ἢ ἀνῆθικο, δίκαιο ἢ ἄδικο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπαχθῆ σ' ἓνα κριτήριον ἀπόλυτον, σ' ἓνα ἀπόλυτον σκοπὸ μὲ τὸν ὁποῖον θὰ συγκριθῆ ἡ ἀξία τοῦ εἰδικοῦ σκοποῦ τῆς ἴδιας τῆς πράξεως. Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι νόημα κίττω πράξεως ἡ τάσις ποῦ ὀδηγεῖ καὶ πλησιάζει πρὸς τὴν πραγματοποίησίν του. Τοῦτον τὸν ἀπόλυτον σκοπὸ τὸν ξαίρομε ὅμως· εἶναι τὸ κατηγορικὸ πρόσταγμα, ὁ ἠθικὸς νόμος. Αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς ὅλων τῶν πράξεων· ὁ σκοπὸς ὁ τελικὸς ὅλων τῶν εἰδικῶν σκοπῶν κίττω πράξεως· εἶναι ὁ σκοπὸς στὸν ὁποῖον ἐνώονται ὅλοι οἱ σκοποί, τοῦ ὁποῖου ὅλοι οἱ εἰδικοὶ σκοποὶ πρέπει νὰ εἶναι μέσα· ἡ ἐνότητα τῶν σκοπῶν. Ἡ ἐνότητα τῶν φαινομένων ποῦ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἐνότητα τῶν νόμων των, θεμελιώνει τὸν φυσικὸν κόσμον· ἡ ἐνότητα τῶν σκοπῶν θεμελιώνει τὸν ἠθικὸν κόσμον.

Ἡ πράξις, καθ' ὅσον εἶναι σκοπός, διέπεται ἀπὸ τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἀλλὰ ἡ πράξις δὲν εἶναι μόνο σκοπός, εἶναι καὶ μέσον. Ἡ ἐννοια τοῦ σκοποῦ φέρνει μαζί της καὶ τὴν ἐννοια τοῦ μέσου. Σκοπὸς δὲν νοεῖται χωρὶς μέσον ποῦ νὰ ὀδηγῆ σ' αὐτόν. Μέσον δὲν νοεῖται χωρὶς σκοπὸ τοῦ ὁποῖου νὰ εἶναι μέσον. Κίττω φορὰ ποῦ ἓνας σκοπὸς μᾶς εἶναι δοσμένος, εἶναι καὶ τὰ μέσα δοσμένα· γιὰτὶ κατ' ἀνάγκην θὰ

1) N a t o r p, Sozialpädagogik (1920) σελ. 116.

είναι εκείνα τὰ φαινόμενα, πού κατά τόν νόμο τῆς ἐμπειρικῆς αἰτιότητας ὀδηγοῦν στή πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ.

Τήν ἐκλογή τῶν μέσων ἐπομένως τήν ρυθμίζει ἡ φυσική νομοτέλεια, ὄχι ἡ ἐλευθερία. Τό πρόβλημά μας, ὅμως, εἶναι ποιὰ μέθοδος διέπει τήν ἐκλογή τοῦ σκοποῦ. ¹⁾ Ἡ ἠθική κρίση εἶναι κρίση σκοπῶν. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως νοεῖται ὡς ἐλεύθερη θέση σκοπῶν. Ἡ ἐλεύθερη θέση σκοπῶν εἶναι ἡ λογική μορφή τῆς συνειδητοποίησης τοῦ ἐγῶ ὡς πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτό, τῆς ἐπιγνώσεως τῆς πρακτικῆς μας ἐλευθερίας.

Ἀλλά ἐλεύθερη θέση σκοπῶν δέν εἶναι αὐθαίρετη θέση σκοπῶν, ἡ ἐξυτηρέτηση μιᾶς ὅποιας ὑποκειμενικῆς διαθέσεως. Ἐλεύθερος εἶναι ἀκριβῶς ὅποιος εἶναι ἐλεύθερος ἀπό ὑποκειμενικές διαθέσεις ὅποιος δέν θέλει παρὰ τὸ ἀντικειμενικό. Ἐλευθερία εἶναι ὁ λόγος καί ἐλεύθερος ὅποιος θέλει νά πράττει κατά τόν νόμο τοῦ πρακτικοῦ λόγου, κατά τόν ἠθικό νόμο. ²⁾ Ἀλλά ὁ ἠθικός νόμος εἶναι ὁ ἀπόλυτος καί γι' αὐτό καί ὁ γενικός σκοπός εἶναι ὁ σκοπός πού ἐκφραρίζει τόν νόμο τῆς ἐνότητας τῶν σκοπῶν. Ἐλεύθερη θέση σκοποῦ ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου μᾶς ὀδηγεῖ ἡ τελολογική μέθοδος τῆς ὑπαγωγῆς τῶν σκοπῶν σ' ἓνα ἀπόλυτο τελικό κριτήριο, σ' ἓνα τελικό σκοπό, πᾶν τρόπον ὅτε ὅλοι οἱ συγκεκριμένοι σκοποὶ νά καθίστανται μέσα πραγματοποίησης τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, πού γίνεται ἔτσι ἐνωτικό σημεῖο, ὅπου ὅλες οἱ σκόπιμες ἐνέργειες πραγματοποιοῦνται. Κατ' οὐσίαν ὁ ἐλεύθερος σκοπός δέν ἐκλέγεται εἶναι ἀπό τὸ λόγο δοσμένος. Ἡ ἐκλογή λαμβίνει χώραν μεταξὺ τοῦ ὅ,τι μᾶς δόθηκε ἀπὸ τὸ λόγο μιὰ γιὰ πάντα, καί ὅ,τι κάθε στιγμή μᾶς δίνεται μὲ τις αἰσθήσεις. Τό πρόβλημα εἶναι, κατὰ πόσον θέλομε νά ὑποταχθοῦμε στὸν νόμο τῆς ἐνότητας τῶν σκοπῶν, στὸν ἠθικό νόμο, ἔχοντας ὡς δεδομένο, ὅτι στή συνείδηση τοῦ πρῶτοντος ὑποκειμένου ὑπάρχει ἡ κατηγορία τοῦ σκοποῦ, ὑπάρχει ἡ ἀντικειμενική μέθοδος, πού θέτει τις πράξεις σὲ μιὰ ἀλληλουχία ἐντελῶς ἀσχετη ἀπὸ τὴν αἰτιολογική ἀλληλουχία τῶν φαινομένων μέσα στὸ χρόνο καί πού δέν ἐξαρτᾶ τις πράξεις ἀπὸ ὅ,τι προηγεῖται, ἀλλὰ ἀπὸ

1) Ναιτοφρ, ἐνθ, ἀν. σελ. 40.

2) Kant Met. d. Sitten III σελ. 447.

τὸν τελικὸ σκοπὸ, ποὺ δὲν εἶναι πραγματικός, ἀλλὰ νοητός, ἀπόλυτος, ποὺ δὲν καθορίζει τις πράξεις αἰτιολογικά, ἀλλὰ τελολογικά. Τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ συλλάβωμε μὲ τὴν τελολογικὴ αὐτὴ μέθοδο σκοπούς, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἰτιότητα ποὺ μᾶς προσδιορίζει ὡς φαινόμενα, αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ θεμελιώνει τὴν ἐλευθερία μας· τὸ γεγονὸς δηλαδή - γιὰ νὰ μεταχειρισθῶμε τὰ λόγια τοῦ Kant—ὅτι ἔχομε συνείδηση τοῦ ἐγὼ μας, ὄχι μόνον ὡς φαινόμενου προσδιορισμένου ἀπὸ ὅλα τὰ αἷτια ποὺ προηγούνται στὸ χρόνο, ἀλλὰ καὶ ὡς βουλήσεως αὐτῆς καὶ αὐτῆς, ὡς ὑποκειμένου προσδιορισμένου ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγον, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἰτιότητα. Ἐπισημαστέον σκοποὺς ὄχι προσδιορισμένοι ἀπὸ τὴν αἰτιότητα—αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο—ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμον—αὐτὸ εἶναι τὸ θετικὸ στοιχεῖο, ποὺ κατ' ἀνάγκην ἀκολουθεῖ, διότι ἡ πράξις νοεῖται γινόμενη πάντοτε σύμφωνα μὲ κάποιον νόμον, ἢ τὸν νόμον τῆς ἐμπειρικῆς αἰτιότητας ἢ τὸν νόμον τῆς νοητῆς αἰτιότητας. Καὶ ξαίρομε ¹⁾ ὅτι τῆς νοητῆς αἰτιότητας συνακολουθία εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας.

Ἐπισημαστέον λοιπὸν γιὰ τὸν πρακτικὸ λόγον μέθοδος ποὺ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν κρίσιν περὶ ἠθικοῦ καὶ ἀνῆθικοῦ σκοποῦ, μέθοδος ποὺ διέπεται ἀπὸ ἓνα τελικὸ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ, καὶ ποὺ εἶναι γι' αὐτὸ ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τοὺς χρονικοὺς, τοὺς αἰτιολογικοὺς ὄρους τοῦ πρᾶτοντος, ὅπως συμβαίνει στὸ θεωρητικὸ λόγον μὲ τὴν μέθοδον τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ἐπισημαστέον ἀντικειμενικὴ ἠθικὴ κρίσις, δηλαδή τελολογικὴ σύνθεσις τῶν πράξεων ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῶμε, ὅπως, ἂν καὶ αἰσθητὰ ὄντα δὲν ἀρνούμαστε τὴν ἀντικειμενικὴν κρίσιν τῶν φυσικομαθηματικῶν.)

25. Ἐλευθερία κρίσεως καὶ ἐλευθερία πράξεως. "Ὅταν μιὰ φορὰ κατανοηθῇ αὐτὸ τὸ γεγονὸς, δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ναὶ μὲν ὑπάρχει ἐλευθερία κρίσεως ἠθικῆς, ἀφοῦ βρήκαμε μίαν ἀντικειμενικὴν ἀρχὴν καὶ τὴν μέθοδον κατὰ τὴν ἥποια συνθέτει αὐτὴ τοὺς σκοποὺς, ἀλλὰ μιὰ τέτοια κρίσις δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιηρεάσῃ τὴν

1) Δὲς ἀνωτέρω σελ. 115.

2) Νατοερ ἔνθ. ἀν. σελ. 40.

πράξη, γιατί αυτή κατ' ανάγκην υπάγεται, ως φαινόμενο, στη νομοτέλειαν της φύσεως.

Λαφίζουμε πώς αντικειμενική ηθική κρίση είναι κι όλος η πρώτη ηθική ελεύθερη πράξη, έστω και αν συντελείται στον έσωτερικό άνθρωπο, αφού και αυτή έχει φαινομενικήν ύπαρξη και δεν διαφέρει από την έξωτερική ενέργεια. Λαφίζουμε ότι με καμιά από αυτές τις σκέψεις δεν πρόκειται να θέξουμε την εμπειρικήν αιτιότητα και κατ' ανάγκην διέπει απαρέγκλιτα την πράξη, όσο θεωρείται ως φαινόμενο. Εξετάζουμε μόνο την περίπτωση μιας συνειδήσεως που θέτει ένα σκοπό, ξαίρει ότι είναι όρθος ο σκοπός και άξιος, αλλά είναι αδύναμη να εκτελέσει, τι δήποτε σύμφωνο μ' αυτόν, γιατί ό,τι πρόκειται το όρίζει—και αυτό είναι ασπτό—ό νόμος της αιτιότητας, ο εμπειρικός χαρακτήρας, και έτσι ο νοητός χαρακτήρας, το πρακτικό λογικό έγώ, στέκεται σαν ένας ανοιχτομάτης αλλά αδρανής θεατής μπροστά σε ό,τι διαδραματίζεται κατά τον νόμο της αιτίας μέσα στο βουλητικό του. Μόνο όσκι την αιτιότητα την βάζουν στα πράγματα και τα απολυτοποιούν και από την άλλη μεριά είναι αναγκασμένοι να αναγνωρίσουν την αντικειμενικήν ισχύ της λογικής σκέψεως, γιατί σ' αυτήν επάνω στηρίζεται και ή αξία οποιασδήποτε αποφάνσεώς των, μόνο αυτοί είναι αναγκασμένοι να καταλήξουν σ' αυτό το παράλογο συμπέρασμα. Όταν ή αιτιότητα γίνει μορφή του συνειδότος και όρος της επιστημονικής μονίχα θεωρίας και περιορισθή σ' αυτή της τη λειτουργία, αφίζοντας την πράξη ως νόημα, ως θέση σκοπού έξω από την σφαιρα της ισχύος της, αυτό το παράλογο συμπέρασμα εξαφανίζεται. Και τότε σκέψη και πράξη δεν χωρίζονται. Και οι δύο είναι έξ ίσου ελεύθερες, κάθε φορά που δεν είναι αντικείμενα θεωρίας διανοητικής, αλλά στοιχεία της τελολογικής λειτουργίας του συνειδότος. Η συνείδηση του έαυτού μας ως νοητού όντος είναι αποφραστική για το πρόβλημα της ελευθερίας. Και ή συνείδηση αυτή θεμελιώνεται στο γεγονός ότι μπορεί ο λόγος να θέση σκοπούς που δεν είναι αισθητοί, που δεν διέπονται από την αιτιότητα. Η τελολογική μέθοδος, συνθέτοντας όλους τους σκοπούς κάτω από την ιδέα, είναι ή λογική μορφή αυτής της πνευματικής λειτουργίας μας, της οποίας μορφολογική εκδήλωση είναι ο ηθικός νόμος.

Ἡ ἐνότητα τῶν σκοπῶν συμπίπτει μὲ τὴν ἀπόλυτη πραγματοποίησι τοῦ ἠθικοῦ νόμου· εἶναι γὰρ αὐτὸ καίτι ποῦ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ σχετικότητα τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος· εἶναι καίτι ἀπόλυτο· εἶναι ἰδέα. Ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεως εἶναι ἰδέα· ἡ πράξις θεμελιώνεται στὸ ἀπόλυτο αἶτημα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ποῦ εἶναι ὁμοῦ καὶ αἷτημα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, στὸ αἶτημα τῆς ἐνότητος. Ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὕτη τῆς ἐνότητος τῶν σκοπῶν δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, γιατί τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι ἐλευθερία παρὰ ἡ ἀπόλυτη πραγματοποίηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δηλαδή ἡ ἐνότητα τῶν σκοπῶν.¹⁾

Ἡ ἐλευθερία φανερώνεται ἔτσι ὡς ἰδέα, ὡς ἡ μόνη ἰδέα ποῦ ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ δεχθῶμε, ὅχι γιατί ἀποδεικνύεται ἐπισημοκαί, ἀλλὰ γιατί εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσι τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ γενικά τοῦ νοῦ.²⁾

26. Ἡ πρωταρχία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἡ τελολογικὴ μέθοδος μῆς εἰσήγαγε εἰς τὴν λογικὴ σύστασι τοῦ νοητοῦ κόσμου, καὶ ἐπειδὴ ὁ νοητὸς κόσμος θεμελιώνεται εἰς τὴν ἰδέα, εἰς τὴν σύστασι τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Αὐτὸν τὸν κόσμο τὸν χωρίσαμε ὁλόκληρον ἀπ' τὸν φυσικὸν κόσμο. Καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ποῦ συναντιοῦνται, εἰς τὴν ἀνθρώπινην πράξι, καὶ ἐκεῖ ἡ συνάντησι παρουσιάζεται μᾶλλον σὰν ἀντίθεσι γιατί μόλις κοιτάξομε τὴν πράξι ὡς φαινόμενο, γίνομε ἀπὸ τὰ μίτια μας τὴν ἐλευθερία της· μόλις τὴν κοιτάξομε σὰν ἐνέργεια τοῦ νοητοῦ χαρακτήρα, παύει νὰ εἶναι φαινόμενο. Μ' αὐτὸ ὅμως δημιουργήσαμε μιά διφυῆ μέσα σὲ ὁλόκληρη τὴ ζωὴ, διφυῆ ὅμως ποῦ ἀντιφάσκει εἰς τὸ ἔσχατο αἶτημα τοῦ λόγου, εἰς τὴν ἐνότητά του καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου ποῦ θεμελιώνει. Αὐτὲς οἱ διφυῆς καὶ οἱ ἀντιθέσεις μέσα εἰς τὸν λόγο εἶναι ὅμως φαινομενικὲς καὶ τίς αἶρει καὶ τίς δύνει ὁ Καντ κατὰ τρόπο ποῦ εἶναι χαρακτηριστικὸς γὰρ τὴν ὅλην του κοσμοθεωρίαν. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ κατάφρασι τοῦ ἔσχατου σκοποῦ, τοῦ ἔσχατου δέοντος, εἶναι ἰδέα.³⁾ Εἶναι ἡ οὐσία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἀλλὰ τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι, καθὼς ξαίρομε καὶ ἀπὸ

1) Kant op. ἐνθ. ἀγ. σελ. 31, 37.

2) Kant ἐνθ. ἀγ. σελ. 159.

3) Ἀγ. ἀγ. σελ. 421.

τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαρῶν λόγου¹⁾ στὴν ἰδέα, δὲν θεμελιώνεται μονίμως ἢ προϊξή, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία. Ἡ θεωρία κατευθύνεται πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς γνώσεως, πρὸς καίτι ποῦ εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς διάνοιας, πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ποῦ εἶναι ἰδέα κατευθύνεται πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσιν ὅλων τοῦ δυνατοῦ περιεχομένου τῆς ἐμπειρίας, πρὸς τὴν τελικὴν ἐνότητα τῆς ἐπιστήμης. Οἱ μορφές τῆς διανοίας, ἡ δαίνοια ἢ ἰδέα, ὑπερβαίνουσα τὴν ἀρχὴν αὐτὴ τῆς ἐνότητας καὶ εἶναι ἡ δαίνοια δημιουργὸς γνώσεως, γιὰτὶ διέπεται καὶ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἐνότητας τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. "Ἄμα ἀφαιρέσαμε τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ὁλοκληρώσεως, γίνετι ἡ θεωρία τὴν ἀξία της, τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως της, τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναφορῆς της. Ἄλλὰ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἰδέα, δέον, ἐπιτάσσει τὴν αἰτία τοῦ θεωρητικοῦ συνειδότης, εἶναι πρακτικὴ ἀρχή, πρακτικὸς λόγος. Αὐτὴ ἡ ἀναγκαία ἀποδοχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὡς βία τοῦ θεωρητικοῦ, ἢ τελικὴ ἀναφορὰ τοῦ θεωρητικοῦ στὴν ἰδέαν, ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχία τοῦ πρακτικοῦ λόγου (das Primat der praktischen Vernunft). Ὁ πρακτικὸς λόγος, ἢ ἐλευθερία εἶναι τὸ ἔσχατο βιάθηρ καὶ τῆς πράξεως καὶ τῆς θεωρίας."²⁾ Ὁ νοητὸς χαρακτήρας προσδιορίζει τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτήρα· ὁ νοητὸς κόσμος προσδιορίζει τὸν αἰσθητὸν κόσμο· ἡ ἐλευθερία προσδιορίζει τὴν φύσιν. Αὐτὸς ὁ προσδιορισμὸς εἶναι ἀπρόσιτος γιὰ τὴν γνώσιν, εἶναι ὅμως ἀναγκαία ὑπόθεσιν τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως, ἀναγκαίον αἶτημα καὶ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου. "Ἄν δὲν ἰσχύει αὐτὴ ἡ πρωταρχία τῆς ἐλευθερίας, δὲν ἰσχύει ἡ θεμελίωσις τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἠθικῆς πράξεως. "Ἔτσι χωρὶς νὰ συγχωνεύωνται πρακτικὸς καὶ θεωρητικὸς λόγος, συνθέτονται σὲ μιὰν ἐνότητα, ἀφοῦ ὁ πρακτικὸς λόγος ἀναχθῆι σὲ λόγον προσδιοριστικὸν καὶ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. "Ἔτσι αἴρεται ἡ φαινομενικὴ ἀντίφρασις μέσα στὸν λόγον καὶ δημιουργεῖται ἡ ἐνότητα ποῦ εἶναι «ὁ ὅρος γιὰ νὰ ὑπάρξῃ κατ' ἀρχὴν λόγος»."³⁾

1) Kant Kr. d. r. V., Dial. II, μέρος II σελ. 237 κ.ε., III, 7 Anh. σελ. 127 κ. ε.

2) Kant Kr. d. pr. V. I, 2, 2, III Von dem Primat der reinen praktischen Vernunft κτλ. σελ. 119 κ. ε.

3) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 120. K. Fischer ἐνθ. ἀν. II σελ. 119, καὶ ὅμοια.

27. Ἡ σύνθεσις φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου. Ἀλλὰ τὴν ἐνότητα αὐτὴν πρέπει νὰ τὴν παρακολουθήσωμε στὴν πραγματοποίησίν της· πρέπει νὰ δοῦμε πῶς τὸ δέον, ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου φανερώγεται ὡς συνειδητὸ γεγονός. «Γιατὶ ὅσο καὶ ἂν σταθερὰ ᾄρῃσαμε τὸ ἀνεπικάλυπτο χίσμα ἀνάμεσα στὸν κύκλο τῆς ἐννοίας τῆς φύσεως καὶ ἀποτελεῖ τὸ αἰσθητό, καὶ τὸν κύκλο τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπεραισθητό, σὲ τρόπο πού νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸν πρῶτο στὸν δεύτερο (διὰ μέσου τῆς θεωρητικῆς λειτουργίας τοῦ λόγου), ὥσπιν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ δύο διαφορετικοὺς κόσμους, καὶ ὁ ἓνας δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐπίδραση ἀπάνω στὸν ἄλλο, ἐν τούτοις ὅμως πρέπει ὁ ἓνας κόσμος νὰ ἔχῃ ἐπίδραση ἀπάνω στὸν ἄλλο, συγκεκριμένως πρέπει ἡ ἐννοία τῆς ἐλευθερίας τὸν σκοπὸ πού οἱ ἴδιοι οἱ νόμοι της τῆς ἔχουν ἐπιβάλλει νὰ τὸν πραγματοποιήσῃ στὸν αἰσθητὸ κόσμῳ· καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἀνάγκη νὰ μποροῦμε τὴ φύσιν νὰ τὴ σκεφθοῦμε καὶ σὲ τρόπο πού νὰ ὁμολογῇ ἡ νομοτέλεια τουλάχιστον τῆς μορφῆς της μὲ τὴν δυνατότητα τῶν σκοπῶν, καὶ κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας πρέπει σ' αὐτὴ νὰ διενεργηθοῦν. Ὡστε κατ' ἀνάγκην θὰ ὑπάρχῃ λόγος τῆς ἐνότητας τοῦ ὑπεραισθητοῦ, καὶ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τῆς φύσεως, μὲ αὐτὸ πού πρακτικὰ ἐμπεριέχεται στὴν ἐννοία τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἡ ἐννοία αὐτοῦ τοῦ λόγου τῆς ἐνότητας, ὅσο καὶ ἂν μὴτε θεωρητικὰ, μὴτε πρακτικὰ δὲν μπορεῖ νὰ φθάσωμε νὰ τὴν γνωρίσωμε, καὶ δὲν ἔχει γι' αὐτὸ κανένα δικό της κύκλο, ἐν τούτοις θὰ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς σκέψεως πού θεσπίζουν οἱ ἀρχαὶ τοῦ ἑνὸς κόσμου εἰς εἶδος τῆς σκέψεως πού θεσπίζουν οἱ ἀρχαὶ τοῦ ἄλλου κόσμου».¹⁾

(1) ἠθικὸς νόμος ὁρίζει ἓνα σημεῖον κατευθύνσεως τῆς προόδου, ἓνα σκοπὸ. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀνώτατος ἰδεατὸς σκοπὸς τῆς προόδου. Γιὰ νὰ ἀρθῇ ἡ διφυΐα τῶν δύο κόσμων, γιὰ νὰ μὴ συγκρούεται ἡ αἰτιότητα τῆς ἐλευθερίας τοῦ νοητοῦ χαρακτῆρα μὲ τὴν αἰτιότητα

z. é., Baueh ἐνθ. ἀν. σελ. 301, W i n d e l b a n d Die Geschichte der neueren Philosophie (1922) II σελ. 111 z. é.

1) Kant Kritik der Urteilskraft, Einleitung, II σελ. 175 z. é. Ἡ εἰσαγωγή τῆς Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως εἶναι ἡ καλλίτερη σκοπιὰ γιὰ τὴν συνολικὴν ἐποπτεία τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτηῖρα, ἢ πρέπει ἢ τελευταία αὐτὴ αἰτιότητα ὡς σύνολο νὰ μὴν ἀντιστρατεύεται στὴν ἄλλη· ἢ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ φύση ἔτσι πλασμένη, ὥστε ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖο κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμο, νὰ εἶναι δυνατὸ κατὰ τὸ δικό της νόμο· ἢ πρέπει, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ εἶναι, σὺν νὰ ἦταν σκοπιμα δημιουργημένη ἡ φύση· νὰ μπορῇ νὰ εἶναι καὶ τῆς φύσεως ἕσχατο τέρμα ἢ πραγματοποίηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου· νὰ εἶναι ἐνιαῖος σκοπὸς ὅλης τῆς ζωῆς ἢ πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας.

Ἡροῦκόθεση ὅμως αὐτοῦ εἶναι νὰ μποροῦμε νὰ σκεπτόμαστε τὴν φύση ὡς τὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ. Μὴ τέτοια σκέψη δὲν στηρίζεται στὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας, δὲν εἶναι ἐπιτημονική. Ἔνας τέτοιος σκοπὸς βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς γνώσεως. Καὶ ὅμως πληγάζει ἀπὸ μίαν ἀναγκαῖα θεωρητικὴ στήριξη τοῦ λόγου, ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἐνότητας καὶ ἔχει κατὰ τοῦτο κῆρος ἀντικειμενικό.

Ζητοῦμε νὰ ὑπαγάγουμε τὴ φύση στὴν ἐλευθερία, τὸ αἰσθητὸ στο-νοητό. Ἡ ὑπαγωγή τοῦ εἰδικοῦ πρὸ καὶ γενικό εἶναι ἔργο τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως.¹⁾ "Ὅταν τὸ γενικό εἶναι δεδομένο, τότε ἡ ὑπαγωγή αὐτὴ εἶναι ἔργο τῆς προσδιοριστικῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως. Ἔτσι συμβαίνει ὅταν ὑπάγουμε μὲ σύνθεση φαινομένων στὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας ἢ εἶναι εἶδος σὲ εἶνα γένος. Συμβαίνει ὅμως τὸ γενικό νὰ μὴν εἶναι δεδομένο, ἀλλὰ μόνο τὸ ὑπακτό εἰδικό, ὅπότε ὑπάγουμε τὸ εἰδικὸ σὲ μίαν ἀρχὴ ποὺ ἐμεῖς δημιουργοῦμε, ἀνάλογα μὲ τὴ σχέση ποὺ μᾶς συνδέει πρὸς τὸ ὑπακτό. Αὐτὴ ἡ σχέση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρνητικὴ ἢ θετικὴ, ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς μίαν ἐπιστηρικὴ μας ἀξίωση ἢ ὄχι καὶ ἀναλόγως λέμε τότε ὅτι τὸ ἀντικείμενο ἀνταποκρίνεται στοὺς σκοποὺς μᾶς ἢ ὄχι. Ὅταν λοιπὸν ὑπάγουμε τὸ εἰδικὸ σὲ εἶνα σκοπὸ, τότε λειτουργεῖ ἡ συλλογιστικὴ (reflektierende) δύναμη τῆς κρίσεως. Αὐτηνῆς ἔργο εἶναι ἡ ὑπαγωγή τῶν φαινομένων στοὺς σκοποὺς τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἡ θεωρία τοῦ αἰσθητοῦ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς σκοπιμότητας" ²⁾ καὶ τῆς Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως ἔργο εἶναι νὰ ἀποδείξῃ ὅτι

1) Kant Kr. d. Ver. Einl. IV σελ. 179.

2) Winde I band ἐνθ. ἀν. II σελ. 157 κ. ε.

αὐτὴ ἢ ὑπαγωγή εἶναι ἀναγκαῖο αἶτημα τοῦ λόγου, ὅσο καὶ ἂν δὲν ἐξηγεῖται καὶ δὲν ἀποδεικνύεται ἐπιστημονικά.

28. Ἡ τελολογικὴ σύλληψη τῆς φύσεως. Ἡ a priori γνώση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου μᾶς ἔδωσε τὸ περίγραμμα τῆς φύσεως, ὄχι ὁλόκληρη τὴ φύση. Μᾶς ἔδωσε τὶς ἀπόλυτες μορφές της, τὶς προϋποθέσεις της, ὄχι τὸ περιεχόμενό της μὲ ὅλες τὶς εἰδικές του ἐμφανίσεις, ποὺ δὲν προκύπτουν ἀπὸ τοὺς γενικώτατους νόμους τῆς διάνοιας.¹⁾ Καὶ ὅμως ὅλες αὐτὲς οἱ εἰδικὲς καὶ ἀτομικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ μᾶς παρέχει ἡ ἐμπειρία μονάξῃ, πρέπει νὰ διέπονται καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὴν αἰτιότητα, ἀποτελώντας ἓνα ἄπειρο δίκτυο ἀπὸ ἀλληλοδιυσταυρούμενες συναρτήσεις, γιατί ἡ αἰτιότητα φθάνει καὶ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀτομικοῦ. Ἔτσι θὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα χάος ἀπὸ ἀπολύτως εἰδικὲς κρίσεις καὶ ἡ γνώση τῆς φύσεως θὰ χάνονταν μέσα στὸ χάος αὐτό, ἂν δὲν ὑπῆρχε μέσα στὸ λόγο ἡ μέθοδος ποὺ μπορεῖ νὰ οὐθμίση αὐτὸ τὸ χάος. Ἐκεῖνο, ποὺ ἀλλοιῶς θὰ μᾶς ἔλειπε, εἶναι ἓνα σταθερὸ σημεῖο ὅπου μπορεῖ νὰ ἀναφέρουμε ὅλα αὐτὰ τὰ εἰδικὰ φαινόμενα, ἓνα σημεῖο ἀφετηρίας. Καὶ ὅμως διαθέτει ἡ σκέψη τὰ μέσα νὰ συλλάβῃ αὐτὸ τὸ χάος, νὰ δημιουργήσῃ εἶδη καὶ γένη, νὰ εἴρῃ μιὰ τάξη πραγμάτων, ὡσὰν νὰ ὑπῆρχε μεταξὺ πνεύματος καὶ βλῆς μιὰ ἀντιπόκριση. Αὐτὴ ἡ τυχαία ἀντιπόκριση φύσεως καὶ λόγου, μᾶς κάνει νὰ μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὸν φυσικὸ κόσμο, νὰ τὸν κατακτήσωμε πνευματικά. Εἶναι γι' αὐτὸ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ λόγου. Ἡ φύση λοιπὸν εἶναι φτιαγμένη ἔτσι, ὥστε νὰ ταιριάζῃ στὶς μορφές τοῦ νοῦ μας, εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὸ νοῦ μας σκοπιμὴ φτιαγμένη, ἀσχέτως ἂν αὐτὴ ἢ σκοπιμότητα εἶναι ἓνα γεγονὸς τυχαῖο, πάντως ἀνεξήγητο γιὰ τὴ γνώση. Αὐτὴ ἡ σκοπιμότητα συνίσταται στὸ ὅτι ὁ νοῦς παρέχει τὴν ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς τάξεως τῆς φύσεως. Ἡ φύση δὲν τὴν θεωρεῖ σὰν χάος, ἀλλὰ σὰν ἔργο τοῦ λόγου, σὰν ὅλα νὰ εἶχαν γίνει μὲ κάποιον κοινὸ σκοπὸ. Βέβαια αὐτὸς ὁ σκοπὸς δὲν ὑπάρχει στὰ πράγματα, οὔτε πέρα ἀπὸ τὰ πράγματα σὰν μεταφυσικὸς σκοπός. Εἶναι ἀπλῶς μιὰ μορφή τῆς σκέψεώς μας, ἀναγκαῖα γιὰ τὴ σύλ-

1) K. F i s c h e r, ἔνθ. ἀν. II, σελ. 416, Windelband ἔνθ. ἀν. II σελ. 160.

ληρη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὡς συστήματος φαινομένων καὶ σχέσεων, κατὰ τὴν ὁποία θεωροῦμε τὸν κόσμο ὡς ἔαν (als ob) ἦταν ἔργο τοῦ νοῦ.¹⁾ Ἄν σταματοῦσαμε στὴν καθαρή αἰτιότητα, δὲν θὰ φθάναμε ποτὲ σὲ μιὰν ἀρχὴ ἢ σ' ἓνα τέλος· καὶ ἐν τούτοις αὐτὰ εἶναι αἰτήματα τοῦ νοῦ. Μὲ τὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ ὅλες οἱ αἰτιολογικὲς ἀλληλουχίες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν φυσικὸ κόσμο, ἐνοποιοῦνται καὶ συστηματοποιοῦνται κατὰ ἀπὸ ἓνα σκοπὸ, ὡς ἔαν ἦταν ὅλος ὁ κόσμος, καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενό του, ἔργο τοῦ λόγου. (Ὁ λόγος λοιπὸν γιὰ τὸν ὁποῖον εἶναι ἀναγκαῖα ἡ τελολογικὴ σύνθεση τῆς φύσεως, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς θεωρίας τῆς φύσεως ὡς συστήματος. Καὶ οἱ ιδέες ἔτσι τῆς ὁριογένειας, τῆς εἰδοποιήσεως καὶ τῆς συνέχειας, ποὺ εἶναι αἰτήματα τοῦ λόγου παρουσιάσθηκαν στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου, ἐδῶ παίρνουν τὴν ὁριστικὴ μορφή τους.)

Ἄν αὐτὲς τὲς ιδέες μπορούσαμε νὰ τὲς φαντασθῶμε πραγματικότητες, τότε καὶ θε φαινόμενα, ἐκτὸς τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθῶν καὶ κατὰ τὴ σημασία, τὸ νόημα ποὺ ἔχει γιὰ τὸ ὅλο σύστημα τοῦ κόσμου, θὰ μπορούσαν θεωρηθῶν τελολογικά. Ἀλλὰ βέβαια αὐτὸ ὑποθέτει μιὰν ὀλοκληρωτικὴ γνώση τοῦ κόσμου, τὸ ἀδύνατο γεγονός τῆς πραγματοποιήσεως τῶν τριῶν ιδεῶν, ποὺ κατευθύνουν τὴν θεωρία, προϋποθέτει τὴ γνώση τοῦ ὅλου. Γιὰ τὸ ἀπὸ τὸ ὅλο κρίνεται ἡ σκοπιμότητα, ἡ τελολογικὴ θέση τοῦ μέρους, ἀπὸ τὸ σκοπὸ ἢ ἀξία τοῦ μέσου.

Γι' αὐτὸ τὰ κατ' ἑκάστον φαινόμενα, ὡς φαινόμενα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσουμε τελολογικά. Ἀλλὰ μιὰ ποὺ τὸ σύνολο τοῦ φυσικοῦ κόσμου νοεῖται ὡς ἡ αἰώνια πρόοδος πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐνότητάς του, ὡς μιὰ ἰδεατὴ ἐνότητα, ὡς ἓνα ἰδεατὸ ὅλο, ποὺ κατ' ἀνάγκην οὐκ ἔπεται ὁ νοῦς, τὸ σύνολο αὐτὸ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, μπορούμε, καὶ καὶ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ λόγου εἴμαστε ἀναγκασμένοι, νὰ τὸ σκεφθῶμε καὶ τελολογικά, νὰ τὸ σκεφθῶμε, ὡς μιὰν ἐνότητα κατὰ λόγον, ὡς ἓνα ὅλο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ λόγο, ὑπάγεται καὶ ἐναρμονίζεται κατὰ ἀπὸ

1) Kant, Kr. d. Urte. Einsl. IV a. 180, W i n d e l b a n d ἐνθ. ἀν. σ. 160.

2) Kant, Kr. d. Urte. Einsl. V. σελ. 193 κ.ε., Κ. Τσάτσου, ἐνθ. ἀν. σελ. 114.

τὸ λόγο, δηλαδή, ὡς ἓνα ὄλο, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐκφράζει τὴν σχετικὴ τῆς πραγματοποίησης.

29. Ἡ ὀργανικὴ φύση. Ἀλλὰ ἂν μονάχα ἡ ὀλότητα, δηλαδή ὁ κόσμος καὶ ὄχι τὰ καθ' ἕκαστον φαινόμενα νοοῦνται τελολογικά, ὑπάρχουν μέσα στὸν κόσμο τῶν καθ' ἕκαστον φαινομένων συνθέσεις, ποὺ ἂν καὶ μέρη τοῦ κόσμου, εἶναι καὶ οἱ ἴδιες κόσμοι αὐτοτελεῖς, ὀλοκληρωμένοι, ποὺ μπορεῖ νὰ νοηθοῦν τελολογικά.

Αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ ἓνα ὀρισμένο τμήμα τῆς φύσεως, μὲ τοὺς ζωντανοὺς ὀργανισμοὺς, ποὺ δὲν ἐννοοῦνται παρὰ ὡς ἐνότητες καὶ ποὺ ὡς ἐνότητες δὲν συλλαμβάνονται παρὰ μόνο μὲ τὴν κατηγορίαν τοῦ σκοποῦ. Κάθε μέρος ἐνὸς ὀργανισμοῦ εἶναι αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα ὄλων τῶν ἄλλων μερῶν· διέπεται ἀπὸ τὴν κατηγορίαν τῆς ἀλληλεπίδρασεως. Κάθε μέρος εἶναι μέσον καὶ σκοπὸς ὄλων τῶν ἄλλων. Κάθε μέρος προέρχεται ἀπὸ ὄλα τὰ ἄλλα καὶ γεννᾷ ὄλα τὰ ἄλλα. Κάθε στοιχεῖο εἶναι ὄργανο γιὰ τὸ ἄλλο καὶ ὄλα μαζί τὰ μέρη ἀποτελοῦν ἓναν ὀργανισμό.¹⁾ Σ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν μεγαλύτερη ἀνακάλυψη τοῦ Ἀριστοτέλους, δίνει τὴ βαθύτατὴ τῆς μεμελίωσης ἢ Κριτικῆ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως.

Ἔδω, γιὰ νὰ βροῦμε τὸ σκοπὸ τοῦ ὀργανισμοῦ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ βροῦμε ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον. Τὸ σκοπὸ, τὴν ἐντελέχειά του, κάθε ὀργανισμὸς τὴν ἔχει μέσα του. Ὁ ὀργανισμὸς εἶναι ἓνα ὄλο, ἓνας κλειστὸς κόσμος. Καὶ γιὰ νὰ τὸν ἐννοήσωμε, θὰ ἀναχωρήσωμε ἀπὸ τὸ ὄλο, ἀπὸ τὸ σκοπὸ καὶ θὰ διαφωτίσωμε ἀπὸ ἐκεῖ τὰ μέρη. Δὲν λέμε ὅτι θὰ τὰ γνωρίσωμε ἐπιστημονικά, γιατί ἐπιστήμη εἶναι αἰτιότητα. Ἀλλὰ ἡ αἰτιότητα δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ὀλότητα, γιατί ἡ ἴδια δὲν ἔχει τέρμα· στὸ δρόμο τῆς δὲν ὑπάρχει ἡ ἐννοία τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ ὀργανισμὸς εἶναι μεταφυσικὴ ὄντοτητα. Καὶ βέβαια δὲν ἰσχυρίζομαστε ὅτι ὑπάρχει ἓνας τέτοιος πραγματικὸς σκοπὸς σὲ κάθε ὀργανισμό. Αὐτὸ θὰ ἦταν ὁ θάνατος τῆς καθαρῶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας.²⁾ Λέμε μόνο, πὸς γιὰ νὰ καταλάβωμε τὸν ὀργανισμό, ὡς ὀργανισμό, ὡς ἐνότητα, πρέπει νὰ τὸν θεω-

1) Kant, Kr. d. Urte. § 61, 65; 66, σελ. 370 κ. ε.

2) Kant, Kr. d. Urte. § 72 σελ. 390, § 75 σελ. 391

ρήσουμε ὡς ἂν ὑπῆρχε ἓνας σκοπός, ποῦ τὸν διέπει. Καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι γιὰ τὸ νοῦ· μας ἀναγκαία. Δὲν εἶναι ἐπιστημονική, δὲν ἐξηγεῖ· μόνο ἡ αἰτιότητα ἐξηγεῖ· ἀλλὰ μᾶς διαφοσιίζει ἐκεῖ, ποῦ ἡ αἰτιότητα σταματᾷ, γιατί ἡ αἰτιότητα δὲν φιλάνει ποτὲ στήν ὁλότητα· καὶ ὁ ὀργανισμὸς εἶναι ὁλότητα.¹⁾ "Όταν ὅμως ἓνα μέρος τῆς φύσεως, τὸ ὀργανικό, δὲν νοεῖται παρὰ τελολογικῶς καὶ ἐπίσης τὸ ὄλο χωρίς σκοπὸ, δὲν ἔχει νόημα, δὲν εἶναι ὄλο, γίνεται καταάδηλο, ὅτι ἡ τελολογικὴ θεωρία, ὅσο καὶ νὰ πρέπει νὰ τὴν χωρίσωμε ἀπὸ τὴν αἰτιολογικὴ σκέψη τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ἀντικειμενικῶς ἀναγκαία ἀποψη τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν θεωρήσωμε τὸν κόσμον κατὰ τὸ σκοπὸ, τὸ νόημα ποῦ ἐγκλείει, θὰ καταλήξωμε στὸ μόνο ἀπόλυτο σκοπὸ, ποῦ ὁ λόγος γνωρίζει, γιατί ὄλοι οἱ ἄλλοι εἶναι σχετικοί, στήν ἐνότητα τῶν σκοπῶν, στήν ἐνότητα τοῦ λόγου. Ἀλλὰ τοῦ λόγου τοῦ ἐνιαίου πραγματοποίηση δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐλευθερία, δηλαδή ὁ ἠθικὸς νόμος. Εἶναι λοιπὸν κατὰ λόγον ἀνάγκη νὰ θεωρήσωμε ὅτι ἡ φύση εἶναι συνθεμένη ἔτσι, ὥστε νὰ ἀναφέρεται καὶ νὰ κατευθύνεται στήν πραγματοποίηση τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς ἐλευθερίας.

30. Ἡ ἱστορία ὡς σύνθεση φύσεως καὶ ἐλευθερίας. Μόνο διότι ὑπάρχει ἡ τελολογικὴ αὐτὴ σχέση αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου, εἶναι δυνατὴ ἡ ἱστορία, ὡς ἰδιαίτερη μορφή ζωῆς, ὡς σύνολο πράξεων δημιουργικῶν τοῦ πολιτισμοῦ (Kultur),²⁾ εἶναι νοητὴ ἡ ἰδέα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ὡς παρὰστασις καὶ ἔτσι καὶ ὡς στοιχεῖο ποῦ μετέχει στή γένεση τῶν φαινομένων καὶ γενικῶς εἶναι ἐφικτὴ ἡ γένεση ἀντικειμενικῶν νοημάτων μέσα στήν ψυχολογική, δηλαδή στήν ἐμπειρικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ὁ πολιτισμὸς· ἡ ἀδιάκοπη προσπάθεια πρὸς ἀπελευθέρωση ἢ ἀνύψωση τῆς προσωπικότητας στὸ νόμο, ποῦ τὴν διέπει, στὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας· ἡ ὑποταγὴ τῆς φύσεως στὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας.

Γιατὶ ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν δεσμεύει ἀναγκαστικῶς· δὲν εἶναι ἀνάγκη, εἶναι δέον· ἐπιτάσσει. Ἡ βούληση αὐτὴ καὶ ἡ αὐτήν, ποῦ ἔχει τὴ δυνατό-

1) Kant, ἐνθ. ἀν. § 48, σελ. 383, W i n d e l h a n d, ἐνθ. ἀν. II, σελ. 169.

2) Kant, Kr. d. Ur. ἐνθ. ἀν. § 83, σελ. 431.

τητα τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ, τῆς αὐτονομίας, τῆς ἐλευθερίας δέ οὐ νὰ συμμορφωθῆι πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἀλλὰ αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι δυνατὸ ἀπόλυτα καὶ πάντως ἔχει ὡς προϋπόθεσις ὅλη τὴ σκληρότητα τοῦ ἠθικοῦ ἀγώνος ποῦ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορίας. Γιατὶ ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ βούλησις ἐγκλείει ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα, ὡς πράγματα αὐτῆ καὶ ἑαυτῆ, ὅλες τὶς ἐπιθυμίας καὶ τὰ πάθη, ποῦ ταυρίζουν τὴ συνείδησίν μας καὶ ἔργο τῆς εἶναι νὰ διαλέξῃ οὐσίαν τῆς εἶναι ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι φαινόμενο, ἀλλὰ πράγμα αὐτὸ καὶ αὐτὸ, ὅτε μπορεῖ νὰ διαλέξῃ. Οἱ πράξεις αὐτῆς τῆς ἐκλογῆς οἱ καὶ ἔξοχον βουλητικὲς ἐνέργειες, ὁδηγοῦν εἴτε εἰς τὸ καλὸ ἢ εἰς τὸ κακόν, εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἢ εἰς τὴν ἀνελευθερίαν, εἰς τὸν πολιτισμὸν ἢ εἰς τὴν βιαιοκρατορίαν. Αὐτῆς οἱ πράξεις τῆς προσωπικότητος, ἢ ἄλλοιῶς εἰπομένα, τὰ νοήματα τῶν πράξεων, ἀποτελοῦν τὴν ἱστορίαν, τὸν ἀνταγωνισμὸν τῶν ὀλικῶν ἀπορρομῶν καὶ τοῦ νόμου τῆς ἐλευθερίας. Κάθε ἔργο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἢ καὶ τῆς θρησκείας εἶναι καρποὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ αὐτοῦ, κατὰκτησις πνεύματος, συνειδητοποίηση πνεύματος, πολιτισμὸς. Ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἐλευθερία.

Ἀλήθεια ὅ,τι ἔγινε ἄξιο ὡς τὰ σήμερον δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα, καμμιὰ σημασίαν, δὲν θὰ ἦταν συνειδητοποίηση πνεύματος ἂν ἦταν ἔργο τυχαῖο ἢ ἀναγκαῖο, ἂν δὲν ἦταν ἔργο τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ τέτοιους καρποὺς ἡ ἐλευθερία, ἂν τις ρίζες τῆς δὲν τις εἶχε εἰς τὴν γῆν, εἰς τὴν ἕλην, ἂν δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ ἕλη τὸ μέσο τοῦ σκοποῦ, ὁ φαρῆς τοῦ πνεύματος, ἡ πραγματικότητα τῆς ἐλευθερίας.